

В.І. ТИМОШЕНКО

**ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА
(з історії політичної і правової думки)**

Проблема розбудови нашої держави є однією з найактуальніших проблем сучасного політичного процесу. Розбудова держави неможлива без визначення сутності держави, її завдань і функцій, ролі і призначення в суспільстві. Мислителі різних часів і народів шукали шляхи розвитку держави, визначали її основні риси. Актуальною ця проблема є і для сучасної науки. Практичне вирішення

© ТИМОШЕНКО Віра Іванівна — кандидат юридичних наук

Юридичні і політичні науки

завдань сьогодення не може бути досягнуто без глибокого філософського і політико-правового аналізу природи держави, дослідження її сутності, без врахування досвіду, нагромадженого на попередніх етапах розвитку теоретичної думки.

В дослідженнях і публікаціях сучасних авторів проблема сутності держави досліджується, як правило, у контексті аналізу суміжних наукових проблем (зокрема, походження держави, її форми, функцій, цінності держави, співвідношення суспільства і держави) у працях В.Д. Бабкіна, А.П. Зайця, І.А. Ісаєва, Т.В. Кашаніної, П. Козловски, М.І. Козюбри, О.Л. Копиленка, В.О. Котюка, І.О. Кресіної, Ю.П. Лободи, Е.В. Назаренко, В.С. Нерсисянца, М.П. Орзіха, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, В.М. Селіванова, О.Ф. Скакун, Є.А. Тихонова, М.В. Цвіка, В.О. Четверніна, В.Є. Чиркіна, В.М. Якушия, О.Н. Ярма та ін. Так, І.О. Кресіна, досліджуючи проблеми політичної суб'єктності сучасної держави, звернула увагу на той факт, що «політична суб'єктність є виявом не лише інституційних можливостей (через феномени політичної влади та політичної системи, функції, ресурси і т. ін.), а й субстанційних властивостей та ознак держави»¹. Найважливіші ознаки держави визначили і обґрунтували П.М. Рабінович та В.О. Котюк². Юридичне і соціологічне поняття держави сформулював В.О. Четвернін³. Державу як суспільне явище досліджували В.Є. Чиркін та П. Козловски⁴. Дослідженню цінності держави було присвячено кандидатську дисертацію Ю.П. Лободи⁵. Однак спеціальні дослідження сутнісних характеристик держави як суб'єкта права в сучасній літературі ще не проводились. Тому ми маємо за мету розкрити найважливіші аспекти одного із варіантів юридичної теорії держави — концепції держави як суб'єкта права, що розроблялася в політико-правових теоріях кінця XIX — початку XX ст.

Юридична теорія держави виникла в Західній Європі в XIX ст. Її поява була пов'язана з розвитком юридичного позитивізму, теоретики якого заперечували правовий характер всього, що не встановлено діючим законом і не витікає з його змісту. З точки зору юридичного позитивізму, не лише особа не має прав щодо держави, а й правомірність дій самої держави залежить від неї самої, оскільки правом є наказ влади, припис держави. Юридичний позитивізм лежав в основі формально-догматичної юриспруденції.

Юридична конструкція держави в другій половині XIX ст. розроблялася двома напрямками, що суттєво відрізнялися один від одного. Один напрямок ідеалістичний. Його прихильники визнають, що суб'єктом права може бути не лише окрема людина, а і суспільство, союз як ідеальне ціле. Держава також є юридичною особою. Державна влада — це суспільне панування, не влада людей над людьми, а влада союзу над його членами.

Другий напрямок називається реалістичним, або емпіричним. Його теоретики заперечували поняття «юридичної особи»; поняття ідеального суб'єкта прав і стверджували, що юридична особа є фікцією. Суб'єктом права може бути лише людина. Державна влада, з цієї точки зору, є не що інше як особисте панування одних людей над іншими. Держава ж є об'єктом права або юридичними відносинами.

Певний внесок у розробку концепції держави як юридичної особи внесли ще Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, С. Пуфендорф та ін. В кінці XIX — на початку XX ст. ця концепція, розроблена на базі позитивізму, стала панівною в юридичній науці. Найбільш відомими її представниками були: П. Лабанд, Г. Спінек, Г. Шюльце, Г. Мейер (Німеччина), А. Есмен, Л. Мішу (Франція), В. Орландо (Італія), О.С. Алексєєв, В.М. Гессен, О.Д. Градовський, О.О. Жмлін, Ф.Ф. - Кокоскін, Я.М. Магазінер, М.І. Палієнко, Ф.В. Тарановський (Росія). У Франції ця теорія панувала у формі поняття «народного суверенітету», однак деякі юри-

сти, наприклад Л. Мішу, сходяться у розумінні юридичної особи держави з німецькою школою. В англійській юридичній літературі частково відповідає континентальному юридичному напряму в державознавстві «аналітична» школа, засновником якої був Д. Остін, а найбільш відомим представником вважається А. Дайсі. Цей напрям в англійській юридичній літературі був певною мірою догматизований. Конструктивна сторона тут розвинена менше, ніж у континентальних, і, особливо, німецьких вчених. Однак, у цілому, завдяки зусиллям А. Дайсі, цей напрям відповідає юридичному спрямуванню на континенті.

Для прихильників юридичної теорії держава є особою, тому що вона має єдину волю; ця особа не є фікцією; вона існує так само, як і будь-яка інша особа. Проте юридична особа — це не фізичний індивідуум, а абстракція: поняття «особа» означає здатність до єдиного, постійного і розумного волевиявлення; така особа може існувати не лише як фізична особа, а й як штучно створена людьми організація. Така організація, або колективна єдність, стає особою, завдяки наявності самостійних волевольних органів.

Водночас вчені, які розглядали державу як юридичну особу, визнавали, що єдність держави не є природною єдністю живої людини. Використовуючи термін «особа», вони підкреслювали, що для держави, як і для людини, характерна індивідуальність, тобто сукупність своєрідних рис. Держава є єдністю через єдність її юридичної організації.

Поняття юридичної особи держави відноситься до розряду так званих телеологічних єдностей (єдностей цілі). Для телеології^{*} взагалі характерна ідеалістична антропоморфізація природних предметів і процесів, пов'язування їх з дією цілеспрямовуючих начал для здійснення визначених цілей.

Сутність держави, визначена телеологічно, полягає в тому, що всі громадяни мають, крім різних, протилежних, або однакових інтересів і цілей, одну мету і один спільний інтерес. Цей інтерес може бути досягнутий лише в організованій, спільній, різноплановій творчості. Спільність мети створює спільність шляхів і засобів, що є основою політичної діяльності, адже політика — це солідарна діяльність заради єдиної і спільної мети. Об'єктивна природа держави визначається її вищою метою, її єдиним і незмінним завданням. Основна природа цієї мети, тобто саме те, що робить її політичною, полягає в її єдності і спільності для всіх громадян. У сфері юридичного мислення волевольні акти індивідів, пов'язаних спільною метою, виступають волею всього союзу, а не окремих його членів.

Для теоретиків юридичної школи важливим було не те, якою є природа держави сама по собі; вони вважали, що це визначити неможливо. Для юридичної школи важливо те, якою повинна бути юридична природа держави, тобто якою повинна бути держава, щоб юридичні норми найкраще реалізовувались — регулювали відносини між людьми. Для цього держава повинна бути юридичною особою, правоздатною і дієздатною. Таким чином, держава розглядається і вивчається не сама по собі, а лише як знаряддя для досягнення практичних цілей, причому часто розглядається не дійсно існуюча держава, а держава юридично конструйована. Саме юридична школа детально розробила вчення про мету (або цілі) держави, заради досягнення якої в практичному житті необхідно сукупностям осіб або предметів приписувати властивості єдності і здатності до волевиявлення.

Ідея держави як суб'єкта права в середині XIX ст. розглядалася німецькими вченими В. Альбрехтом і К. Гербером, які звільнили поняття держави від натур-

^{*} Телеологія (грец. *teleos* — ціль, *logos* — вчення, слово) — релігійно-філософське вчення про наявність у світі об'єктивних надлюдських цілей і доцільності.

філософських елементів і надали йому цілком юридичного характеру. Держава, на думку К. Гербера, є "правова форма для сукупного життя народу", це "верховна юридична особа"⁶.

П. Лабанд визнавав державу ідеальною особою, персоніфікацією народного спілкування, тобто юридичною організацією народу. Суб'єктом державної влади є сама держава, яка має власне право і власну волю для того, щоб панувати⁷. Г. Мейер заявляв, що держава є особа, а право держави належить самій державі, але не носію верховної влади. Однак, враховуючи те, що держава є абстракція, необхідно щоб належні їй права здійснювали фізичні особи. Носій державної влади — це та особа, фізична або колективна, якій у силу її власного права, належить державна влада⁸. На думку О. Майєра, держава є моральною особистістю, національним індивідуумом⁹.

З позицій юридичного позитивізму досліджував державу французький правознавець А. Есмен (1848—1913) — професор юридичного факультету Паризького університету, член Французької академії моральних і політичних наук. Використовуючи юридичні поняття та юридичні методи аналізу він дійшов висновку, що держава є юридичним втіленням нації, суб'єктом і опорою публічної влади¹⁰.

Вчений подібно до німецької школи, в юридичному трактуванні держави віддавав перевагу категорії суб'єкта права і вважав державу юридичною особою. Водночас він підкреслював, що в цій своїй якості держава є юридичною персоніфікацією юридичного втілення нації. Таким чином, державний суверенітет співпадає з національним суверенітетом.

На думку А. Есмєна, в сфері права необхідно належністю нації є існування в даній людській спільноті влади, що стоїть вище індивідуальної волі. Обґрунтування публічного права полягає в тому, що воно надає суверенітету або верховній владі (ці поняття А. Есмен ототожнював), незалежно від того, ким вона здійснюється в той чи інший момент, ідеального і постійного представника, що втілює в собі всю націю. Ця юридична особа, за А. Есменом, і є державою, що зливається таким чином з суверенітетом і є його вищим вираженням.

Будучи ліберальним державознавцем, А. Есмен обґрунтовував думку, що правам держави передують права індивіда, а мета держави як юридичної організації нації полягає в гарантії особистих прав. Наявність такого природно-правового елемента концепції А. Есмєна відрізняється від концепцій німецьких авторів. Виходячи із розуміння держави, як юридичної особи, А. Есмен робить два висновки:

1. Публічна влада, суверенітет, повинна керуватися лише інтересами всіх; це досягається завдяки тому, що її суб'єктом визнається особа фіктивна, така, що відрізняється від всіх приватних осіб, які входять до складу нації, — посадових осіб і просто громадян.

2. Держава, за своєю природою, є вічною, її юридичне існування не припускає ніякої перерви. Оскільки держава втілює в собі націю, то її існування може припинитися лише разом із зникненням самої нації. Для Есмєна немає сумнівів у тому, що форма держави, реальні особи, в яких тимчасово втілюється верховна влада, можуть бути усунені в результаті суспільних переворотів; але це не змінює саму сутність держави, не перериває її існування, — так само як і національне життя не переривається послідовною зміною поколінь¹¹.

Питання про зв'язок політичної влади і держави з розвитком суспільства одним із перших у політико-правовій думці XIX ст. поставив німецький державознавець, історик і економіст, професор університетів у Кілі та Відні Лоренц фон Штейн (1815—1890). Під впливом Гегеля він розрізняв державу і грома-

дянське суспільство, яке пов'язане з розвитком людських потреб, праці і власності.

Л. Штейн розумів державу як суспільство, що піднялося до свідомого самовизначення і набуло форми особи. На відміну від суспільства як системи "приватних" відносин держава є сферою публічно-владних, політичних відносин. Л. Штейн визначав державу як союз людей, як єдине, вільне ціле, або самостійну особу. В державі він розрізняв три суттєві елементи: "я", що виражає єдність особи і персоніфікується главою держави; "волю", що проявляється в законодавстві, і "діяльність", що знаходить вираження в управлінні¹².

За своєю ідеєю і сутністю держава у Л. Штейна є представником спільних інтересів, вона має на увазі не користь якогось окремого класу, а користь всіх, охороняє мир, власність, право, соціальний порядок. Він застерігав від перетворення держави із інструмента "спільної користі" в знаряддя "приватних інтересів". Вирішальна роль у Л. Штейна відводиться формі держави. На його думку, лише в конституційній монархії начало влади органічно поєднується з началом свободи, оскільки лише тут влада достатньо самостійна, щоб стояти над класами і не перетворитись в знаряддя егоїстичних інтересів якоїсь однієї частини суспільства.

О.С. Алексєєв приєднався до ідеалістичного напрямку в державознавстві, в основному до німецької школи К. Гербера, П. Лабанда та Г. Еллінека, яка пояснювала юридичний зв'язок, що об'єднує людей у державі не особистим верховенством, а суспільним, тобто не особистою волею правителів, а волею держави як цілого, як юридичної особи, яка має свої права, свою мету, свою волю і свою сферу діяльності¹³.

О.С. Алексєєв визнавав, що для з'ясування юридичної сутності держави слід виходити з того, що юридичні норми і юридичні відносини не мають ніякого зовнішнього буття, вони існують виключно в свідомості людини. Будь-які юридичні відносини мають матеріальний субстрат, але предметом вивчення юриста є не цей матеріальний субстрат, а самі юридичні відносини. Матеріальним субстратом держави є територія і люди, а юридичними відносинами є той зв'язок, яким державна організація об'єднує людей в одне ціле і наділяє як свої органи, так і громадян правами і обов'язками. Тільки такий зв'язок і є предметом вивчення юриста. Питання ж про моральні основи держави, про її історичне походження, питання про фізіологічні, психологічні і економічні зв'язки, що об'єднують народ — всі ці питання, на думку О.С. Алексєєва, юридична наука не вивчає¹⁴. Визначення держави, сформульоване за допомогою формального методу, повинно ставити собі за мету подати характеристику держави не з боку її матеріального субстрата, а лише з боку того юридичного зв'язку, який об'єднує людей в одне організоване ціле і наділяє їх певними правами і обов'язками.

До теоретиків, які розробляли юридичне поняття держави, приєднався український правознавець, академік Всеукраїнської Академії наук, доктор державного права Микола Іванович Палієнко (1869—1937)¹⁵. Прихильник юридичного позитивізму М.І. Палієнко в своїх наукових дослідженнях послуговувався методами не тільки догматичної юриспруденції, а й соціологічної та психологічної шкіл права. Його погляди еволюціонували в бік соціологічного напрямку і збігаючись багато в чому з поглядами інших відомих прихильників ліберальної концепції держави (М.М. Ковалевського, Л.Й. Петражицького, Б.О. Кістяківського), водночас відрізнялися оригінальністю і новизною підходу в тлумаченні багатьох питань, загальноприйнятих як у Росії, так і за її межами. Радикалізм М.І. Палієнка, який співчував прогресивним політичним силам, вдале поєднання методів різних напрямів політико-правової думки, дали змогу сформулювати

йому нестандартні для юридичної науки початку ХХ ст. висновки, які становлять інтерес і нині як для теоретичних досліджень, так і для суспільно-політичної практики.

Державу М.І. Палієнко розумів як певну організацію суспільства, певну правову форму суспільного союзу. Найважливішою силою, яка організує співжиття людей у спільноті, є право. Коли ця правова організація суспільних відносин, що поступово розвивається, набуває визначеної постійної форми, то можна говорити про таку форму суспільного союзу, яку ми називаємо, на відміну від всіх інших суспільних форм, державою. Держава завжди виступає певною правовою організацією елементів, що до неї входять: населення, території і влади. Державна влада не є просто фактичними відносинами панування, а виступає правовим, певним чином організованим володарюванням. Носієм, або суб'єктом єдиної правової державної влади щодо всіх осіб і союзів у межах державної території є сама держава як юридично організоване ціле, як «юридична моральна особа», з єдиною юридично організованою волею і владою¹⁶. Юридична особа держави для М.І. Палієнко не фікція, не вигадка, а, як і інші юридичні поняття, «абстракція, відхилення від дійсних відносин життя і характеру відносин володарювання в суспільному союзі, званому державою, які й змушують нас визнати державу колективною єдністю і самостійним суб'єктом, носієм прав володарювання»¹⁷.

На думку українського правознавця, доктора державного права О. О. Жиліна (1880 — після 1928), теорія держави як юридичної особи найбільш вдало пояснює юридичну природу держави. Персоніфікація державного союзу шляхом надання йому правоздатності не створює якусь неіснуючу реальність, або фіктивний організм. Йдеться лише про юридичне формулювання того факту, що сукупність осіб діють в юридичному оберті як особлива єдність, на відміну від членів цієї єдності. Якщо всередині державного союзу ми маємо справу з рядом юридичних відносин, то в приватно-правовій корпорації нерідко мають місце відносини між корпорацією і її членами. Водночас, визначаючи юридичну природу корпорації, її визнають юридичною особою, оскільки це суттєво насамперед для її характеру, її юридичної організації і навіть для величезної більшості юридичних відносин, що мають місце всередині її¹⁸. В кінці ХІХ — на початку ХХ ст. теорія держави-особи залишалася найбільш популярною із всіх юридичних теорій як у вітчизняній політико-правовій думці, так і в західноєвропейській. Однак не можна говорити, про її достатню розробленість. Дискусія відбувалася, в основному, навколо кількох пунктів цього вчення. В публічному праві ідея держави-особи виступала значною мірою загальним твердженням із висновками практичного характеру, теоретично майже не об'єднаними.

Прихильники держави-особи визнавали, що існування останньої як реальності, ще ніким не було доведено. Однак деякі з них стверджували, «якщо недоведена істина цілком пояснює цілий ряд явищ, і якщо в цьому поясненні немає ні внутрішніх суперечностей, ні суперечностей з дійсністю, то цього достатньо, щоб таку істину умовно було прийнято, як доведену. Ми назвемо цю істину не фікцією, ... і не абстракцією, як її визначив Г. Еллінек, — а правовою гіпотезою, якою воно дійсно є»¹⁹.

На думку Я.М. Магасінери, з точки зору гіпотези держави як особи, вона є суб'єктом права, юридичною особою народу, тобто своєрідною персоніфікацією, втіленням в одній особі множини осіб, об'єднаних у державу. Ця теорія умовно, у вигляді гіпотези, припускає, що деяка цілком жива і досяжна для зовнішніх відчуттів реальність, народ у цілому, включаючи осіб з обмеженою право- і дієздатністю, розглядається як самостійна особа, як суб'єкт права, як юридична особа. Ця особа, яка персоніфікує в собі весь народ як ціле і протис-

тавляється всім іншим особам у суспільстві і поза ним, є державою юридичною особою.

Отже, за юридичною конструкцією держави — суб'єкта права стоїть певна філософська концепція суб'єкта. Юридичний позитивізм розглядає суб'єкта права лише як юридичну конструкцію. Філософською основою для побудови юридичної конструкції суб'єкта права може виступати поняття емпіричного суб'єкта, або окремого індивіда.

На межі ХІХ — ХХ ст. багато хто із прихильників юридичного підходу до поняття держави не заперечував значення соціологічних трактувань держави, але вважав, що юристи займатися цим не повинні, вони повинні залишатися у межах правових норм. Юридичний підхід панував в юридичній науці до Першої світової війни (1914—1918) і залишався впливовим деякий час після неї.

Незважаючи на засилля позитивізму наприкінці ХІХ ст., уполітико-правовій ідеології позначилася і стала реальністю тенденція переходу від формальної логіки юридичних понять до соціологічних, психологічних, неокантіанських, неогегельянських та інших філософських ідей. Саме в цей час складається плюралізм вчень про державу і право, розмаїття їх теоретико-методологічних основ і поєднано-категоріальних апаратів, що яскраво проявилось на початку ХХ ст. не лише в Західній Європі, а й у політико-правовій думці України і Росії.

Таким чином, концепція держави — юридичної особи має давню історію. Не всі її положення однозначно сприймаються сучасною наукою. Для останньої неабияке значення має розроблений юридичною теорією інструментарій для формалізованих досліджень. Сучасне юридичне розуміння держави як «правової форми організації і функціонування публічної політичної влади»²⁰ спирається на досягнення наших попередників. Сучасні подальші дослідження юридичної теорії держави повинні дати відповідь на питання: що у державі є мінливим, а що суттєво спільним в усі періоди її існування; яким чином сутність держави пов'язана з правами особи в державі.

1. Кресіна І.О. Проблеми політичної суб'єктності української держави // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи/ За ред. Ю.С. - Шемшученка: Монографія. — К., 2001. — С. 38.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 31, 32; Котюк В.О. Основи держави і права. — К., 1998. — С. 9, 10, 11.
3. Четвернин В.А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства: Учебное пособие для вузов. — М., 1997. — С. 88 — 108.
4. Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебник. — М., 1999. — С. 36—49; Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / Пер. с нем. — М., 1998. — 368 с. — (Философия на пороге нового тысячелетия).
5. Лобода Ю.П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) Автореферат дис. ... канд. юрид. наук (12.00.01.). — Одеса, 2001. — 20 с.
6. История политических и правовых учений. ХІХ в. / Отв. ред. В.С. Нерсисянц. — М., 1993. — С. 22.
7. Laband P. Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. 4 Aufl. Bd I. — Tubingen, 1901. — S. 32.
8. Meyer Y. Lehrbuch des deutschen Staatsrechtes. 4 Aufl. — Leipzig, 1899. — S. 11.
9. Meyer O. Deutsches Verwaltungsrecht. Bd. I. — Leipzig, 1895. — S. 9.
10. Эсмен А. Основные начала государственного права / Пер. с франц. Н.К. / Под ред. и с предисловием М.М. Ковалевского. — М., 1898. — С. 2.
11. Там само. — С. 3.
12. Stein L. von. Die Verwaltungslehre. 2 Aufl. — Stuttgart, 1861. — S. 115.
13. Алексеев А.С. К учению о юридической природе государства и государственной власти. — М., 1394. — 36 с.
14. Алексеев А.С. Русское государственное право: Конспект лекций. — 4-е изд. — М., 1897. — С. 131, 132.
15. Пашенко Н.И. Задачи и пределы юридического изучения государства и новейшие формально-догматические исследования проблем государственного права // Журнал

Министерства юстиции. — 1912. — № 3. — С. 45; *Усенко І.Б.* Палиєнко Микола Іванович // Академічна юридична думка. — К., 1999. — С. 251; Його ж. Правові дослідження в установах Академії наук України у довоєнний час (1918—1941 рр.) // Юридична наука і освіта на Україні / Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко, Б.М. Бабій та ін.; Відп. ред. Ю.С. Шемшученко; АН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 1992. — С. 44. **16.** *Палиєнко Н.И.* Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение. — Ярославль, 1903. — С. 389, 390. **17.** Там само. — С. 334. **18.** *Жилин А.А.* Учебник государственного права: Пособие к лекциям. Ч. I. Общее учение о государстве в связи с основными началами иностранного государственного права. — Петроград, 1916. — С. 50, 51, 52. **19.** *Магазинер Я.М.* Общее учение о государстве: Курс лекций, читанных в Петроградском университете в 1918—1922 гг. Изд. 2-е, перераб. — Петроград, 1922. — С. 143. **20.** *Четвернин В.А.* Цит. праця. — С. 106.